

Ա. ԿՇՈՅԱՆ

«ՔՆՈՒԹԻՒՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅՍ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԶԱՆԱԶԱՆ
ԿՐԻՑ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԱՆԱՑ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ»
ԶԵՌԱԳԻՐ ԲԺՇԿԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ բժշկության բազմադարյան պատմության խորն ու մանրակրկիտ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է մասնագիտորեն քննարկել և ըստ արժանվույն գնահատել Պետ. Մատենադարանի բոլոր այն ձեռագիր բժշկաբանները, որոնք, չնայած իրենց հարուստ բովանդակությանն ու մեծ արժեքին, առ այսօր բավարար շափով չեն ուսումնասիրված։ Այդ կարգի ձեռագրերի շարքում իր ուրույն և առաջատար տեղն ունի 415 համարի տակ գրանցված ընդարձակ բժշկաբանը, որի համառոտ նկարագիրը տրվում է ստորև։

ԹԵՐԹԵՐ՝ 233 (466 էջ), ՄեծինթՅՈՒՆ՝ 25×18×5,5, ՆՅՈՒԻԹ՝ թուղթ, ԿԱԶՄ՝ դրոշմագարդ կաշեպատ տախտակ (ներսից ծաղկավոր կտավ), ՏՈՂԵՐ՝ 25—26, ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ միասյուն, ԳԻՐ՝ բոլորագիր, վերնազրերն ու գլխատառերը գրված են կարմիր թանաքով, ԳՐԻՉ՝ Ծարակիանի որդի տեր Յակոբ, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1465—1473 թթ. (Արիստակիս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին), ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ՝ Սամցիսու երկիր, ՍԱՄՑՈՂ՝ Սամցիսու երկրի բժիշկ Խոչայ էլմաշ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էջ՝ 1ա—54ր (սկզբից և վերջից թերի): Դեղագիտարան, բազկացած 20 ենթագլուխներից, որոնցում են բուսական, կենդանական ու հանքային ծագում ունեցող դեղանյութերի զուգորդումով 330 դեղեր պատրաստելու եղանակներ։ Ամեն դեպքում հեղինակը նշում է թե տվյալ դեղատոմուր ինչ հիվանդությունների բուժման համար կարող է օգտակար լինել։ Նշված դեղանյութերի զգալի մասը լայնորեն օգտագործվում է նաև արդիական բժշկականության մեջ (օրինակ՝ օպյում, կամֆորա, ծծումբ, սնդիկ, պղնձարշասպ, աղծաթ, ուկի և այլն)։ Դեղատոմուների տերմինոլոգիան մեծ մասով արարերեն է (հայերն տառագարձությամբ), սակայն օգտագործված են նաև հայերն, իսկ սակայն դեպքերում նաև հոգնարեն ու լատիներեն տերմիններ։

Դեղատոմուները շարադասված են ըստ իրենց զուգորդման ձևի և մարդու օրգանիզմի վրա ներգործելու սկզբունքի։ Դեղանյութերի զուգիրովիկան տրված է ողջ արևելքում տարածված արարական բժշկականության շափի ու կշռի տերմիններով (դրամ, մթիսալ, դանկ, լիտր, նուկի և այլն)։

Անտարակույս, սույն դեղագիտարանի ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել ոչ միայն դեղագիտության պատմության, այլև արդի կիրա-

ուսկան բժշկականության համար: Սույն հոդվածի մեջ, սակայն, այդ հարցերին անդրագառնալու հնարավորությունը շատեւք է ունենանք:

2. Էջ՝ 55ա—215 թ՝ բժշկական բնույթարձակ աշխատություն, որի խորագիրը, դատելով հիշատակարանից, պետք է լինի, «Քննութիւն բնութեան մարդու և նորին զանազան կրից և պատճառանաց հիւանդութեան»:

Աշխատությունը նովիրված է մարդու բոլոր օրդան-սիստեմների պաթոլոգիայի հարցերի լուսաբանմանը: Բաժանված է երկու մասի՝ առաջինը 58 ենթագլուխով, երկրորդը՝ 14 ենթագլխով:

Ստորև տալիս ենք ենթագլուխների վերնագրերը, ուարդ պատկերացում կազմելու համար այս մեծարժեք բնագրի կառուցվածքի ու բովանդակության մասին:

[ԳԻՐՔ Ա.ՌԱԶԵԽՆ]

1. Նեղէր որ ի լեզուն լինի ի յիւր մասունքն և ի բերանին մասունքն (էջ 55ա—56ա).

2. Վասն բերանին նեղերոյն պատճառքն և նշանն (56ա—58ա).

3. Վասն շնչողականին անդամոցն և իւր նեղերոյն... (58ա—59թ).

4. Վասն նշանացն նեղերոյն, որ պատեալ է զիսոչակն, մաշկն և կամ թոքին եղեման մաշկն (59թ—60թ).

5. Վասն թոքին նեղերոյն (60թ—69ա).

6. Վասն կրծոցն նեղերոյն, որ լինի ի տափակ չլերոյն մաշկն, որ զկողն է պատեալ (69ա—71ա):

7. Վասն սրտին առագաստին ցաւերոյն (71ա—72ա).

8. Վասն սրտին նեղերոյն (72ա—74թ).

9. Վասն կերակրողական անդամոց (74թ—81թ).

10. Վասն ստամոքսացն [յատկին ցաւերոյն (81թ—85թ).

11. Վասն աղեացն նեղերոյն (86ա—88թ).

12. Յաղակու կոլընջին նեղերոյն (87թ—89թ).

13. Վասն ձիճին և խղթային և դրմի կտին (89ա—90ա).

14. Վասն որովայնին ցաւոցն (90ա—91թ).

15. Վասն լերդին ցաւերոյն (92ա—93թ).

16. Վասն ըստըսխային և արծըլիկաց (93թ—96թ).

17. Վասն փածղանն ցաւերոյն (96թ—97թ).

18. Վասն լեղոյն ցաւերոյն (97թ—98թ).

19. Վասն երիկամացն նեղերոյն (98թ—102ա).

20. Վասն փաղայրշտին նեղերոյն (102ա—103թ).

21. Վասն փորոյն ներքին մաշկին նեղերոյն (103թ—105ա).

22. Վասն ծնրնդականին անդամոցն ցաւոցն (105ա—112ա).

23. Վասն պոճկոռաց ցաւերոյն և ծնկներոյն և ոտներոյն (112ա—114ա).

24. Վասն այն ցաւոց նշանացն, որ զեռ լինելոց է, որ կայ ի յաջողն մարդկացն ի մարմինն և ոչ յիմանայ (114ա).

25. Արողին գուռն, զոր ճանանշեն բժիշկը ի յարողցն (114ա—118թ).

26. Վասն նշանացն նեղերոյն, որ ցուցանէ զամէնայն ցաւան (118թ—123թ).

27. Յաղակու ցուցանելոյ զաման տկարութեան (123թ—125թ).

28. Դուռն վասն սուր և երկար նեղերոյն (125ր—127ա).
29. Դուռն, որ ճանանշեն զրուչյրանն և զիւր պատճառսն (127ա—127ր).
30. Դուռն, որ յիմանաս զայն իրքն, որ բուհրանն իւրով լինի (127ր—129ա).
31. Դուռն վասն ճանանշելոյ զրուհրանին արերն (129ա—132ր).
32. Դուռն որ ցուցանէ զկենաց նշանն և զմահոյն (132ր—135ր).
- 33—37. Դուռն ճանանշելոյ, զոր ի մարմնոյն ելնէ (նշանք զողին, նշանք վերաբերութեան, նշանք թրին, նշանք քրտանցն) (135ր—137ա).
38. Դուռն որ ցուցանէ զվատն և զաղեկն, որ ի քթէն իշանէ (137ա—139ա).
39. Դուռն վասն շարժողական երակաց նշանի, որ ցուցանեն զնեղութիւն մարմնոյն (139ա—141ր).
40. Դուռն որ ցուցանէ զ[ար]կերակսն և զկերպն վասն տաքութեան շընչողական անդամոցն (144ր—144ա).
41. Դուռն վասն պատմութեան չերմանցն, զոր ասացին տուաջին իմաստունքն և բժշկայպետքն (144ա—145ա).
42. Դուռն, յորում յիշենք զպատճառ չերմանցն և զնոցին նշանսն, զոր ճանանշեն յիմառուունքն (145ա—147ա).
43. Դուռն երկրորդ վասն չերմանցն, որ ընծայի ի բորբոս մաղձերոյն և նշանաց նոցայ (147ա—151ր).
44. Դուռն որ ցուցանէ զբորբոս չերմանցն զնշան և զբաժանումն սեռից նոցայ (151ր—155ա).
45. Դուռն որ ցուցանէ զնշանս չերմանցն զուգաւորաց, որ ունին խառնվածս (155ա—156ր).
46. Դուռն վասն այտոցացն... (156ր—157ա).
47. Դուռն որ ցուցանէ զնշանն ականջնայցաւին և զպատճառն (157ա—160ա).
48. Այլ դուռն վասն այտոցացն, զոր ճանանշեն (160ա—160ր).
49. Այլ դուռն վասն այտոցացն, որ ի սլզամէ լինին, զոր ճանանշեն բժիշկին և զիտնականքն (160ր—162ա).
50. Դուռն վասն սև մաղձին ուսիցին և իւր նշանացն (162ա—162ր).
51. Դուռն որ ցուցանէ զարտաքոյ մարմնոյն զազդի ազդի ելունդին և զանուանս նոցա և զնշանսն (162ր—164ա).
52. Դուռն, որ ցուցանէ զնշանսն զողութեան և զպատճառն (164ա—165ր).
53. Դուռն վասն պիսակին պատճառացն և նշանացն (165ր—166ա).
54. Այս է դուռն վասն քոսի և քերոյ, որ լինի ի կեղել մարմնոյն և վասն օչի և վասն պալարի և վասն վարդ ցաւոցն, որ ասեն բարիք, և վասն մանր շտերու և վասն կոծծի, և կանգր և ապուրմմայ, որ է ուսից, որ լինի ի յարենէ և քամոյ, որ ասի ասաք երակին վաթել, որ է շուրիան այրածի կրակոյ (166ա—168ա).
55. Դուռն վասն նշանացն, որ մի մի յանդամ լինի արտաքոյ մարմնոյն ազդ և ազդ նեղեր (168ր—171ա).
56. Դուռն որ ցուցանէ զեկամուտ նեղերն, որ են արտաքուստ (171ա—173ա).
57. Դուռն վասն աւցից խայթելոյն նշանացն (173ա—174ա).
58. Դուռն վասն խայթող ժժմանցն (174ա—175ր).

[ԳԻՒՔ ԵՐԿՐՈՐԴ]

Սկիզբն երկրորդ գրուստ, որ ցուցանէ զներսի անդամոցն զնեղսն և պատճառսն և զնշանս նոցայ.

1. [Եւ յառաջն յիշենք զգլուխն և զիւր ցաւսն] (175ր—178ր).

2. Դուռն վասն սարսամին և իւր նշանացն և վասն պրսամին և վասն յղեղին ուրիցին (179ա—180ա):

3. Դուռն վասն նշանաց և պատճառաց ցաւուն զոր նսիան ասեն, որ է մոռացութիւն (180ա—182ր).

4. Դուռն վասն սքթէին և վասն սարային և վասն քապուսին (182ր—185ր).

5. Դուռն վասն մալայիսուրին և վասն խոտրութին և վասն սիրոտրին (185ր—188ա).

6. Դուռն որ ցուցանէ զնշանս աւզնայշարին և ըղեղին (188ա—191ր).

7. Դուռն որ ցուցանէ զթըշանայձն, որ է կարճել ջլացն (191ր—192ր).

8. Դուռն որ ցուցանէ զթլընըձն, որ ի լուծմանէ լինի (192ր—194ա).

9. Դուռն վասն ուշային, որ ասի գողալ մարմնոյն ըղթրշաճին, որ է խաչալ մարմնոյն (194ա—194ր).

10. Դուռն որ ցուցանէ զկղանալն և զիւր պատճառն և զնշանն (194ր—195 ր).

11. Դուռն որ ցուցանէ զհինգ զսպայարանաց զցաւսն (195ր—206ր).

12. Դուռն վասն հոտոսելեացն նեղերոյն (206ր—208ր).

13. Դուռն վասն լեզուին և իւր նեղերոյն և բերանին և իւր նեղերոյն (208ր—212ա).

14. Դուռն վասն բարի նշանացն, զոր տեսանեն թժիշկլ[ք]ն և իմանան զորպիսութիւն հիւանդին (212ա—215ա).

Աշխատության վերջում (էջ 215ա—215ր) ձեռագրի ընդօրինակող Մարգիանի որդի տեր Հակոբի հիշատակարանն է, որի հետ առիթ կունենանք ծանոթանալու ստորև, իսկ հաջորդ (216—232) թերթերի վրա, տարրեր մարդկանց կողմից և տարրեր ժամանակներում ընդօրինակված են զանազան գուշակողական-ախթարական հոդվածներ, որոնք Բժշկարանի հետ առնշություն շունեն, ուստի չեն զբաղեցնելու մեջ:

Բժշկարանի ենթադլուխների այս թվարկումն իսկ ցուցի է տալիս, որ հեղինակը, որոշակի սկզբունքով, կանգ է առել մարդու բոլոր օրդան-սիստեմներում նորմալ վիճակից կատարված պաթոլոգիական պրոցեսների լուսարանման վրա: Նա, ամենից առաջ, աշխատել է պարզել տվյալ հիվանդությունն առաջցնող պատճառներն ու մարդու օրդանիզմի վրա նրա ներգործման մեխանիզմ-էտիոլաթոգիզները, և տվյալ է այդ հիվանդության կլինիկական պատկերը բնորոշող ախտարանական նկարագրությունները: Հիվանդ օրդանի անտոմիայի և նրա հետ առնշության մեջ զտնվող հարեւան օրդան-սիստեմների տոպոգրաֆիկ անտոմիայի մասին հեղինակի հաղորդած տվյալները, ըստ մեծի մասին, ճիշտ են ու գնահատելի: Հիվանդությունների հետազոտման-դիտդնողի և հիվանդության հնարավոր ելքի-պրոդնողի մասին խոսելիս, մեր հեղինակն աշխատում է վեր հանել տվյալ հիվանդության պաթոֆիզիոլոգիական և պաթոանատոմիական հիմքերը, արտահայտելով վերին աստիճանի ուշագրավ հա-

յացքներ հիվանդության, որպես ողջ օրդանիզմի տառապանք՝ բնութագրման հարցում:

Աշխատությունը զրեթե զերծ է միստիկո-մովական դատողություններից: Հեղինակին մեծ շափով հաջողվել է աղատվել միջնադարյան սխոլաստիկայից ու դոգմատիզմից:

Աշխատելով պարզաբանել հիվանդությունների առաջացման պատճառները մեր հեղինակը, ենելով հումորալ պաթոլոգիալի սկզբունքից (որը, ինչպես հայտնի է, բժշկագիտության մեջ պահպանվեց մինչև 19-րդ դարի սկզբները), միաժամանակ առաջադիմական մեծ քայլ կատարելով, հատուկ ուշադրություն է դարձնում արտաքին միջավայրի աղդակների վրա:

Նրա կարծիքով հիվանդությունների առաջացման գործում կարենոր աղդակներ են նաև երկրի աշխարհագրական դիրքը, կլիմայական պայմանները (ցուրտ, շոգ, զանազան քամիներ), մարդկանց կյանքի ու աշխատանքի պայմանները (ծուխ, փոշի, վատորակ ջրի ու սննդամթերքի գործածություն), ալկոհոլիզմ և այլ պատճառներ:

Որպես օրինակ ծանոթանանք Բժշկարանի այն հատվածին, որտեղ հեղինակը աշխատում է պարզել խոշակի և շնչափողերի (բրոնխների) բորբոքումների պատճառները. «Եւ պատճառն այս են,— զրում է նա,— որ լինի ի խիստ տաքութենէ, որ շերմն բերէ և կամ լինի պաղութենէ ի յայն ժամն յերբ հիւսիսային հողմն շնչէ և պաղ... և ի դրուցէ պատահմունքն փոշին է և կանչելն և մոխն. լինի ի յայլ պատճառացն, որ խոշորութիւն հասանէ, և պարտ է քեզ խմանալ, զի այս խոշորութիւնս և հազոր ի ծերոցն ոչ հատանին, այլ միշտ ոնենան...» (ձեռագիր № 415, էջ 60ա—60բ):

Այս ոչ բնդարձակ մեջբերումն իսկ բավական է ցույց տալու համար հեղինակի տեսական մեծ պատրաստություններն ու փորձառությունը: Կլինիկական մեծ դիապազոն ունեցող բժիշկը միայն կարող էր դիտենալ, որ տեսնդային հիվանդությունների («շերմերի») դեպքում ևս՝ առաջանում են խոշակի և շնչափողերի հիվանդություններ: Հեղինակը նկարագրում է այդ հիվանդությունների շրջ և թաց կլինիկական ձևերը: Նրա կարծիքով զրանց պաթո-անատոմիական հիմքը կազմում են խոշակի և շնչափողերի լորձաթաղանթի բորբոքալին պրոցեսները, լորձաթաղանթի բորբոքմամբ՝ այն ուռչում, հաստանում և անհարթանում է: Բորբոքալին պրոցեսի արդասիք հանդիսացող հեղուկը, կուտակվելով շնչափողերի մեջ, նեղացնում է նրանց անցքը, որի պատճառով էլ դժվարանում է հիվանդի շնչառությունը: Համաձայն մեր հեղինակի նկարագրության, այդ հիվանդության (բրոնխիտների) բնորոշ ախտանիշներն են տարությունը, հազը, գլխացավը, կոկորդի քորը, խղոցներն ու ծակոցները կրծքում, ձայնի խոպությունը, իսկ բրոնխիտների թաց կլինիկական ձևի դեպքում՝ նաև խուխարտագրությունը, շնչառության դժվարացումը և այլն (տե՛ս ձեռագիր № 415, էջ 59բ—60բ):

Ընդհանուր բժշկապատմության տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանդամանքը, որ մեր հեղինակը նույն գլխում փորձում է նաև բացատրել բրոնխիտների ժամանակ խղոցների առաջացման պաթոֆիզիոլոգիական մեխանիզմը: Այս կապակցությամբ նա զրում է. «...և այլ լինի խրողութիւն ձայնին և բորբոք դիշութենէն, որ լցուի ի խոշացվումն և թոքին եղեգն և ծանրացնէ և գիճացնէ. և երփ շունչն ի թոքէն ելնէ և ի լիոր ճանապարհն ըն-

թանայ՝ նայ ձայնն խողոտ լինի վասն այն գիշութեան, որ լցեալ է շնչերակն...» (ձեռագիր № 415, էջ 60ր):

Ինչպես ակներեւ է խզոցների առաջացումը հեղինակը բացատրում է նրանով, որ բորբոսային հեղուկը լցվելով շնչափողերի մեջ «ժանրացնում», այսինքն, դժվարացնում է շնչառությունը և երբ հիվանդը արտաշնչում է, թոքերից դուրս եկող օդը իր ճանապարհին առաջ է բերում խզոցներ: Եթե ի նկատի ունենանք, որ շնչառության «դժվարացնումը» հեղինակը բացատրում է շնչափողերի լորձաթաղանթի բորբոքային ալրոցեսով, ապա դժվար չի լինի եղբակացնել, որ խզոցների առաջացմանը տված նրա մեկնարանությունը միանգամայն դիտական է և զրեթե շի տարրերվում արդիական ըմբռնումներից:

Ներքին պաթոլոգիային նվիրված ընդարձակ քաժնում մեր հեղինակը, մի շարք առիթներով, մերժում է այսպես կոչված՝ լոկալ պաթոլոգիայի ոչ դիտական տեսակետը, ըստ որի որևէ օրգանի տառապանքը դիտվում է մեկուսացված ամրող օրգանիզմից: Մեծ պատրաստությունների տեր հեղինակը կուտահում է, որ մարդու մարմնի բոլոր օրգանները, իրենց ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաների և պաթոլոգիական պրոցեսների մեջ անքակտելի միասնություն են կազմում:

Պլեվրիտների առաջացման պատճառներին և նրանց կլինիկական պատկերն արտահայտող սիմպտոմատոլոգիային նվիրված զլխում նա գրում է. «այն անդամն, որ տկար է՝ ի սրտին ի գրացնութիւն է, և երակին դէպի սիրտն և ամենայն մարմինն վշտանայ (ձեռագրում՝ վշկանայ — Ա. Կ.), որպէս զրացիներ զիրար սիրեն, պիտի միոյն տրտմութիւնն միւսոյն լինի» (ձեռագիր № 415, էջ 69ր):

Դեռ անտիկ շրջանի բժիշկներն էին կարծում, որ սիրտը հանդիսանում է շերմության կենտրոն և կենսականորեն անհրաժեշտ շերմությունը սրտից երակների միջոցով, տարածվում է զեպի մարմնի բոլոր օրգան-սիստեմները: Մեր հեղինակը ընդունելով այդ, համարձակորեն հայտնում է այն տեսակետը, որի համաձայն որևէ օրգանի պաթոլոգիական փոփոխության հետևանքով տռաջացած հիվանդությունը տարածվում և անդրադառնում է մարմնի մյուս օրգան-սիստեմների վրա:

Կարենոր ու առաջադիմական այս տեսակետը արտահայտված է բժշկաբանում բազմիցու, այլևայլ առիթներով. այսպես՝ «Վասն կերակրողական անդամոց» ևնթագլխում հեղինակը մարսողական տրակտի ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաները և պաթոլոգիական պրոցեսները քննում է մարմնի մյուս օրգան-սիստեմների դործունեության հետ սերտորեն շաղկապված: Նա գտնում է, որ կերակրափողի, ստամոքսի, մարսողական ապարատի ստորին հատվածների (բարակ և հաստ աղիքների), լերդի, փայծաղի, երիկամների և մյուս կողմից սրտի ու զլխուղեղի ֆունկցիաների միջև կոյություն ունեն ընդհանուր շաղկապվածություն ու փոխաղեցություն: Այս առթիվ գրում է. «Զի (ստամոքսացն վերին կողմն) ի սրտին դրացնութիւն է և յղեղին դրացնութիւն և այն նեղն, որ ի ստամոք բերնին գայ և այն տեղոյն, որ այլ ցած է քան զստամոք քրանն՝ և այլ անդամոց մասունքն գայ, բայց այսորն աւելի է, զի դրացին է և ընկեր ըղեղին, և այն են նեղերն, զոր յառաջն լիշեցաք՝ մաղձերն և ուլիցն և բաժանումն մասանց ի միմեանց: Եւ նեղեր որ ի ընկերութեամբ լինի ստամոքսացն հետ սրտին և հետ ը[դ]ղանն՝ այն այս են, զոր ասեն առաջինքն, թէ ստամո-

քայ նեղերն հետ սրտին և հետ ըղղին (ձեռագրում՝ նեղին — Ա. Կ.) ընկերութիւն՝ տքնութիւն է և խելացն կորսնելն, և տաքութեներն, և ոսուաս, որ է պղտորուան մտաց, և անզո՞ւամն, և աղղի աղղի երազ և ընդ այլ զրուցել և յանկարծակի ընկնիլ և կծկիլ մարմնոյն և սպաթ, որ է քուն, որ չիմանայ երբ ձայնես, զի առէ Դաղիանոս թէ տեսեալ եմ մարդ, որ սրատահեցաւ հետ ջերմանն կծկիլ մարմնոյն, և շյանեայ ի նմայ նշան կծկելոյ, և պատահեցաւ հետ կծկելոյն վերայրերութիւն ի խարտէշ մաղձէ նայ ողջացաւ կծկելն ի յայն պահն: Եւ շատ ուտելոյն, որ շյմարսէ և լինի վնասակար՝ նայ պատահի երենչկտալ և հեծկտալ և երփ սիրտն շարժի և ձգէ զայն, որ ստամոքն է կամաւ և կամ յոշ կամաւ նայ երբնչկտալն և հեծկտուկն կտրի, և այս նեղերս, զոր ասացաք, նայ ի ստամոքացն ի յղեղին ընկերութիւն լինի, իսկ նեղեր, որ ի ստամոքացն ի սրտին յնկերութիւն լինին՝ են թալնալն և տրաւիելն և այլ զանազան:

Այս հատվածից պարզ է դառնում, որ մարսղական տրակտի, սրտի, պըլիուղեղի և այլ օրգան-սիստեմների «դրացիության», «հարևանության» տերմինների տակ մեր հեղինակը հասկացել է ամբողջական օրգանիզմի մի շարք ընդհանուր ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաները և այնպիսի պաթոլոգիական երեվույթների հանդես գալը ինչպիսիք են՝ մարմնի տաքության բարձրացում, դիտակցության կորուստ, տեսակ տեսակ երազներ, զառանցանք, հանկարծակի վայր ընկնել, մարմնի կծկումներ, քուն, փսխումներ և այլն: Շատ ուտելուց հետո մարդու մոտ հանդես են գալիս, — գրում է նա, — հորանջոց, զկոտոցներ և շնչառության խանգարում, բայց երբ մարդու մոտ հանդես են գալիս սրտի խփոցներ, այդ գեպքում հորանջանքը, զկոտոցները և շնչառության խանգարման երեւյթներն անցնում են հետին պլանի վրա:

Մեր հեղինակը կարողացել է կոտհել, որ մարդու ողջ օրգանիզմի նորմալ ֆունկցիաների և պաթոլոգիական շեղումների գեղքում, ներվային սիստեմը և զիստուղեղը հանդիսանում են այդ պրոցեսները զիսավորող և կանոնավորող օրգանները: Աշխատության «զներսի անդամոցն զնեղն և զալատձառսն և զնշանս նոցայ» խորագիրը կրող բաժինը, որտեղ նա խոսում է զիսի հիվանդությունների մասին, սկսվում է այսպիս. «Եւ յառաջն յիշենք զգումն և զիւր ցավսն, զի զլուխն թագաւոր է ամենայն մարմնոյն» (ձեռագիր № 415, էջ 175թ), կամ՝ «կամն շարժողական երակաց նշանի, որ ցուցանեն զնեղութիւն մարմնոյն» հատվածում հեղինակը, ցանկանալով շեշտել զիստուղեղի բացառիկ դերը մարդու օրգանիզմում, «զգայարանաց զգայարան» է կոշում նրան, և հայտնում է այն միտքը, որ զիսի տարբեր հիվանդությունների կլինիկական երեւյթների զարգացման համեմատ՝ փոփոխության է ենթարկվում նաև հիվանդի զարկերակի հաճախականությունը:

Մարդու կենսական պաթոլոգիական պրոցեսներում զիսուղեղի և ողնուղեղի ունեցած դերի մասին խոսվում է նաև «Դուռն որ ցուցանէ զնշանս աւզնաշարին և յղեղին» խորագիրը կրող ենթազվիսի մեջ: Հեղինակը գտնում է, որ ինչպես վերին և ստորին անդամների, այնպես էլ ներքին օրգանների պարեզները և անդամալուծները (պարալիչները) տաջանում են ներվային սիստեմի վնասումներից: Նրա պատկերացմամբ վերին և ստորին ծայրանդամների, դեմքի, բերանի պարեզները և պարալիչները, ինչպես նուև անդամների թմրությունը, զգացողության կորուստը և այլ տառապանքները առաջանում են դըլ-

խավորապես գլխուղեղի փորսկների մեջ և այլ տեղերում հումորների կուտակումից:

Ներքին օրդանների ֆունկցիաների խափանումներին անդրադառնալով նա դրում է. «...Եթե այն չիլն զլուխն լնուի, որ ի խոշակն զայ՝ նայ մարդոյն ձայնն կտրի: Եթե այն չիլն լցուի, որ ի կրծոց յոսկորն հասանէ՝ նայ նահանջ առնէ: Եթե այն չեղն լնուի, որ ի փաղալբուշտն կու հասնի՝ նայ դողն առանց կամայ ելնէ ի մարդոյն: Եթե այն չիլն լինի (իմա՝ լնուի), որ ի յորովայն լինի և կու հասնի՝ նայ աղբն ելնէ առանց: կամայ: Եւ այսպէս ի յոր անդամ և եթէ լցուի պլղամն՝ խարանէ զամենայն անդամն ի յիւր գործոյն: Եւ այս, զոր յիշեցաք վասն ջլերոյն, նայ լի՛ (2) իրաց լինի. կայ որ լնու ի չեղն հաստ պլղամն և կալնու դինքն, և կայ որ ձգէ զզեզն նայ կալնու ի ձգելն: Իսկ ձգել անդամոցն Բ (2) իրաց լինի Ա (առաջին)՝ անդից, որ կապեն զոր անդամ և է՝ նայ ի կապելն ձգի, և կամ ձգի անդամն ի յուսիցն, երբ ողնաշարին ու յղեղին լինենայ, որ ուռենայ և կամ թէ ոսկորն ի տեղացն խախտի, նայ չիլն ձգի, յերբ չեղն կտրի՝ նայ այն անդամն, որ ի յայն անդամն չեղն ի յարենէ թուլանայ, և յերբ չեղն չարդի և տրորի կամ ի լայնքն կտրի՝ նայ չարողչի, իսկ թէ յերկանքն կտրի՝ ողջանայ. և այս զոր ասացաք վասն ջլերոյն և վասն ողնաշարին և յղեղին...» (Ճեռագիր № 415, էջ 189ա):

Այս կարգի ուսցիոնալ գատողություններ և ուշագրավ մտքեր կարելի է դանել աշխատության բազմաթիվ հատվածներում: Նրանք աներկրայորեն վկայում են այն մասին, որ մեր հեղինակը մարդու օրդանիզմի, ինչպես նորմալ ֆիզիոլոգիական, այնպես էլ պաթոլոգիական պրոցեսներում ներվային համակարգին խոշոր դեր է հատկացրել: Նա նույնիսկ փորձել է ըմրոնել, թե ինչ ուղիներով է զլխուղեղը, կամ, ինչպես ինքն է ասում, «զգայարանաց զգայարանը» իրագործել իր «թափավորությունը» ողջ մարմնի նկատմամբ: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է նրա կուահումը, ըստ որի ներքին օրդանների և ստորին և վերին ծայրանդամների ֆունկցիաները կապված են ողնուղեղից դուրս եկող լարերի գործունեության հետ:

Ուշագրավ է նաև ներվային «լարի» զանազան վնասվածքների մասին հեղինակի հայտնած կարծիքը: Նա, անշուշտ բազմամյա փորձի հիման վրա, հանդիլ է այն համոզման, որ երբ ներվային լարը իր լայնքով է կտրվում կամ ամրողշապիս տրորվում է, այլև չի առողջանում, ուստի և չի վերականգնվում նրանով ներվավորվող օրգանի ֆունկցիան, իսկ երբ ներվային լարը կտրվում է իր երկայնքով, այն առողջանում է և, զրան համապատասխան, վերականգնվում իրենով ներվավորվող օրգանի գործունեությունը:

Մեր հեղինակը, կատարելով առաջադիմական խոշոր քայլ, հիվանդության պրոցեսը դիտում է որպես մակրոօրդանիզմի (այսինքն մարդու մարմնի) և նրա մեջ զանազան ուղիներով թափանցող և հիվանդություն առաջացնող ազդակի միջև անեղի ունեցող պայքար: Աշխատության մեջ որոշակի արտահայտված է նաև առաջադիմական այն միտքը, որ հիվանդության դեմ տարրեր օրգանիզմներ տարրեր աստիճանի դիմադրողականություն են հանդիս բերում, այլ խոսքով զարգացված է հիվանդության դեմ օրգանիզմի պայքարի անհատականության սկզբունքը: Սանոթանանք այդ միտքը պարունակող մի շարք հատվածներից մեկին: Խոսելով չերմերի տեսլության մասին մեր հեղինակը զրում է. «... Եւ երկրորդ պատճառն ուժն է հիւանդին, ոյի հիւանդն յերբ

ուժով լինի, որ զմադն քրտնաւք հանէ՝ նայ շերման ժամքն կարճ լինին. և թէ հիւանդն վատուժ լինի՝ նայ շերմն <վատուժ լինի>՝ յերկարէ: Եւ երրորդն՝ կազմութիւն մարմնոյն, զի թէ մարմին նաև [ս]ը լինի և երակքն հաստ և մարմինն քրքիր և մսամն, որ են շնչոյհանք մարմնոյն, որ են ելք մազերոյն արձակ լինին՝ նայ շերմն կարճ ժամանակ լինի» (ՃԵՂԱԴԻՔ Ն 415, էջ 150ա—150բ):

Ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ խոսելով թոքերի պալարախտի (տուքերկուցյողի) առաջացման մասին մեր հեղինակը գտնում է, որ այդ ցավով ավելի շուտ հիվանդանում են 18-ից մինչև 35 տարեկան մարդիկ, որոնց կրծքավանգակը «նեղ է», թոքերն ու նրա անոթները «փափուկ են և վատուժ», այսինքն թուլլ: Նա նշանակություն է տալիս նաև ժառանգականության ֆակտորին: Գտնում է, որ շնչական ուղիների մի շարք բանալ հիվանդություններ (բրոնխիտ, թոքաբոր, թոքերի թարախակույտ, պլեվրիտ) կարող են փոխվել թոքերի պալարախտի, եթե թոքերը թուլլ են և հիվանդի դիմագրողական բնական ուժերը ընկած (տե՛ս ՃԵՂԱԴԻՔ Ն 415, էջ 60բ—69ա):

Իր էպոխայի բժշկականության զարգացման աստիճանի համեմատ մեր հեղինակի ունեցած առաջադեմ և մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող հայցքների ու մտքերի հանդիպում ենք քննարկվող բժշկարանի գրեթե բոլոր հատվածներում: Բժշկի առաջնահերթ խնդիրը աշխատության հեղինակը համարում է պրոֆիլակտիկան: «Եւ պարտ է բժշկին,— զրում է նա,— որ երբ իմանայ զնեղոյն զպատճառն՝ ջանայ և արգիլէ զինասայկար պատճառն, որ շներգործէ ի մարմինն, որ մնայ մարմինն ի կարգի առողջութեան, զի բժշկին իմաստութիւն և ջանքն ի յայն երենայ, որ պահէ զառողջ մարմինն ի յիւր սահմանն և զհիւանդն զեղով խնամէ...» (ՃԵՂԱԴԻՔ Ն 415, էջ 114ա):

Մեջ բերված հատվածի իմաստն այս է. բժիշկը, որոշելով հիվանդության պատճառը, պարտավոր է ջանալ վերացնել այն, որպեսզի այդ պատճառը շարունակի ներգործել մարմնի վրա և մարմինը մնա առողջ վիճակում: Բժշկի խելամտությունը երեսում է հենց նրանով, որ նա չանում է պահպանել առողջ մարմինը առողջ վիճակում, այսինքն մեծ ուշադրություն է դարձնում պրոֆիլակտիկային:

Բնդհանուր բժշկագիտության պատմության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի ունեցած պատկերացումը վարակիչ հիվանդությունների ժամանակի վարակի փոխանցման ուղիների մասին: Այդ կապակցությամբ, զողության մասին խոսելիս, նա զրում է. «նոյն և այս նեղս առնույնկարծակի զմարդն զայն, որ մերձ առ զողին <նստին> նստի՝ նայ շուտով փոխի և պատճառն այս է փոխելոյն, զի մարդն, որ հետ զողացն նստի կամ զրուցել և կամ հաց ուտել, մանաւանդ երբ տեղն նեղ լինի, զի նեղ տեղն շունչ մարդկանց ի յաւդն խառնի և աւզն մարդկացն տուր և առ է շնչոյն և խառնի աւզն ի շունչն և շունչն ի հոգին և ի մարմին» (ՃԵՂԱԴԻՔ Ն 415, էջ 165ա):

Մեջ բերված տողերը կարու շեն մեկնաբանության. նրանք ակներե վկայում են այն մասին, որ քննարկվող բժշկարանի հեղինակը մի շարք հարցերում կարողացել է կանխել բժշկագիտության հետադա նվաճումները՝ խորիմաստ կռահումներով, զործնական բժշկությունից արված ուսցիոնալ եղբահանդումներով:

Հասկանալի է, որ սույն համառոտ հաղորդումով մենք անկարող էինք անդրագառնալ, թեկուղ և թուցիկ կերպով, քննության ենթակա բժշկարանի

ուշագրավ բոլոր կողմերին, ծանոթանալ նրա հեղինակի արտահայտած առաջադիմական, հաճախ անսպասելի խիզախ ու խորիմաստ զաղափարներին ու կոահումներին: Այնուամենայնիվ համառոտ այս ակնարկն իսկ բավարար էր համոզվելու համար այն բանում, որ «Բննութիւն բնութեան մարդոյս և նորին զանազան կրից և պատճառանաց հիւանդութեան» խորագիրը կրող Բժշկաբանը միջնադարյան հայ կուլտուրայի պատմության այն հուշարձանների թվին է պատկանում, որի նշանակությունը գուրս է գալիս հայագիտության շրջանակներից: Այն արժանի է հրատարակության ինչպես բնագրով, այնպես էլ սուսերն ըարդմանությամբ:

Մեր այս հազորդման երկրորդ բաժինը նվիրում ենք մեծաքանչ այս Բժշկաբանի հեղինակի ու գրության ժամանակի որոշման հարցերին:

* * *

Մինչև այժմ քննության ենթակա Բժշկաբանով հետաքրքրվել են պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանն ու հանգուցյալ բժիշկ Գ. Հարությունյանը: Լ. Հովհաննիսյանը իր «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» ուսաերեն լեզվով գրած աշխատության երրորդ գրքում, անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող Բժշկաբանի հեղինակի հարցին, գրում է. «Անկասկած այս բավականին ծանրակշիռ աշխատության հեղինակի հարցը գեռես պետք է անորոշ համարել: Եվ այս ավելորդ անդամ գալիս է հաստատելու բժշկագիտության պատմության տեսակետից Մատենադարանի ցարդ շնորհուած ձեռադիր երկերի ունեցած նշանակությունը»¹:

Գ. Հարությունյանը ավելի հանդամանորեն է անդրադառել այս ձեռադրին: Իր «Մանկաբարձությունը և զինեկոլոգիան Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև սովորական ժամանակաշրջանը» գոկորական դիսերտացիոն աշխատության մեջ, մանրամասնորեն ուսումնասիրելով բժշկաբանի «Վարուն ծննդեկանին անդամոցն ցաւցն պատճառացն և նշանացն» (էջ 105ա—112ա) խորագիրը կրող ընդարձակ բաժինը, նա եկել է այն համոզման, որ բժշկաբանի հեղինակը կատարել է կանանց սեռական օրգանների ներքին զննում: Հիվանդ կանանց օրյեկտիվ քննություն կատարելու մեթոդը հնարավորություն է ընձեռել բժշկաբանի հեղինակին մանրամասնորեն նկարագրել կանանց միզասեռական օրգանների մի շարք հիվանդությունների կլինիկական ձիշտ պատկերը: Գ. Հարությունյանը հարուստ փաստերով ցույց է տվել, որ Հայաստանում 12—14-րդ դարերում մանկաբարձության բնագավառում կատարել են այնպիսի բարդ վիրահատումներ, ինչպիսիք են՝ պաղաշրջումը, պաղահատումը, կեսարյան հատումը և զանազան ուսուցքների հեռացումը: Այդպիսի օպերացիաներ,— նշել է Հարությունյանը,— եվրոպայում առաջին անգամ սկսեցին կատարել միայն 16-րդ դարում՝ երեք հարյուր տարի ավելի ուշ քան Հայաստանում²:

Մեզ զրադեցնող աշխատության հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանը մերձավորապես որոշելու նպատակով Գ. Հարությունյանը քննարկել է Բժշկ-

¹ Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, ч. III, Ереван, 1946, стр. 98.

² Г. Г. Арутюнян, К истории операции акушерского поворота (см. журнал «Акушерство и гинекология», 1951, № 1, стр. 56).

բանի ոճն ու լեզվական տվյալները, ուշադրություն է դարձրել այն հանդամանքի վրա, որ թժշկարանում համեմատաբար սակավ են օգտագործված արարական թժշկական տերմինները, հիշատակված են Հիպոկրատն ու Գալենը, ընդհանրություններ կան սույն թժշկարանի և Մխ. Հերացու «Զերմանց միսիթարութիւն» աշխատության շարադրության և լեզվի միջն և այլն: Վերոհիշյալ տվյալների հիման վրա նա եղածակացրել է, որ Մատենադարանի № 415 ձեռագիր թժշկարանը գրվել է 12-րդ դարի վերջերին կամ 13-րդ դարի սկզբներին, անանուն հայ թժշկի կողմից:

Հեղինակի ու նրա ապրած ժամանակաշրջանի որոշման հարցում նախորդ ուսումնասիրողները (Լ. Հովհաննիսյան, Գ. Հարությունյան) դժվարացել են վերջնական խոսք ասել, որովհետև քննարկվող ձեռագիր թժշկարանը թերի է իր սկզբի մասով:

Միջնադարյան հայ նշանավոր թժշկները իրենց աշխատություններն սկսել են համառոտ առաջարաններով, որտեղ անհրաժեշտ տեղեկություններ են արվել աշխատության բովանդակության, նպատակների ու գրության հանդամանքների մասին: Այդպես է վարվել Մխիթար Հերացին «Զերմանց միսիթարութեան» առաջարանում, Ամիրդովլաթ Ամասիացին «Անդիտաց անպէտ»-ի և այլ գործերի առաջարաններում և այլն:

Եթե, դիցուկ, պահպանված վիներ Մխիթար Հերացու հանրահայտ առաջարանը և աշխատությունը սկսվեր Ա. գլխից, ապա մենք նրա հեղինակի որոշման համար ստիպված պետք է լինեինք բանասիրական երկար սրբադումներ կատարել:

Եվ ահա, դժբախտաբար, մեր թժշկարանը թերի է իր հենց այն մասով, որտեղ, բոլոր տվյալներից զատելով, գտնվել է հեղինակի առաջարան-հիշտակարանը ու թերեւ նաև աշխատության ցանկը:

Բարեբախտաբար հեղինակի նախագաղափար օրինակի հիշտակարաններից որոշ տվյալներ օգտագործել է իր հիշտակարանում № 415 ձեռագրի ընդօրինակող գրիշը՝ Մարգիանի որդի տեր Հակոբը, ուստի ծանոթանանք նախ նրա հիշտակարանին:

«...Զշահավետ և զուժ աւգտակար գիրքս այս, որ է Քննութիւն բնութեան մարդոյս և նորին զանադան կրից և պատճառանաց հիւանդութեան ցաւոց, զոր գրեալ էր համացշիրակ եղբայր]ն մեր Մարգարէ վարդայպետն, աշխատութեամբ թարգմանողի Գրիգորիսի: Արդ, որք հան[դ]իւլիք սմայ կարդալով կամ աւրինակելով կենդանութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ Խոչայ էվաշին, որ է թժշկի Սամցխու երկրիս կարողութեամբն աստուծոյ, և որդոյ իւրոյ Մուրատբախչին, զոր տեր աստուծ պահեսցէ խաղաղութեամբ և ընդ երկայն աւուրս արացէ, ամէն:

Արդ գրեցաւ գիրքս այս, որ է անուանալ Մարգարատինս, որ թարգմանի ի հայ բառս թժշկարան ի զուոս միջի վանաց սուրբ Աստվածածնիս, ի հայրապետութեան տէր Ըստատաքիսի, ի թագաւորութեան պարոն Ղակողաւրին, ի Էպիգլոպսութեան տէր Գրիգորի, որ է առաջնորդ Ս[ա]մցխու երկրիս, ի տանուտութիւն պարոն Ազրուին և պարոն Վարձելին: Այլ ես գրեցի գիրքս՝ Մարգիանի որդիս տէր Յակոբս, որ յայսմ ամի ձեռնայդրէցայ: Այլ թողոթիւն արարէք ուղալանաց գրքիս, զի յառաջի գիրն էր և դժբախտաբար, զի զամէն մարդոյ զօղութծոն քննէ ի յարապ լեզուէն ի հայսն: Եւ որք յիշման արժանի առնէք զմեզ՝

լիշեցէ և ղձեղ Քրիստոս, յորժամ գայ դատողական յաթոռն իւր. և թողութիւն շնորհեցէք մեր և ձեր ննջեցելոցն ի Քրիստոսէ, ամէն» (Ճեռագիր № 415, էջ 215ա—215բ):

Հիշատակարանն իր մեծ մասով պարզ է ու անկարու մեկնության: Ծար-պիանի որդի տեր Հակոբը Արիստակես կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին, այսինքն 1465—1473 թթ., ընդօրինակել է այս ձեռագիր Բժշկարանը Սամցիսի աթարեկության բժիշկ խոչա էվաշի պատվերով:

Մեր կարծիքով Հեղինակի մասին ակնարկ կա Հիշատակարանի այն հատվածում, որտեղ ասված է, «Զշահավէտ և զուժ աւգուստակար գիրքս այս, որ է Քննութիւն բնութեան մարդոցն և նորին զանազան կրից և պատճառանաց հիւանդութեան ցաւոց, զոր գրեալ էր համայշիրակ Եղբայրն մեր Մարգարէ վարդայպետն, աշխատութեամբ բարգմանողի Գրիգորիսի»:

Այս արժեքավոր հատվածը ճիշտ մեկնարանելու համար կրկին գիմենք Մխ. Հերացու և Ամիրդովլաթի առաջարանների օգնությանը:

«Զերմանց մխիթարութեան» առաջարան-Հիշատակարանում իր կատարած աշխատանքի մասին Մխ. Հերացին գրում է. «Զրովանդակն որ վասն արուեստի բժշկութեանս իմաստութիւն՝ թողի և զերեք ազգ շերմանցս միայն հաւաքեցի և թարգմանեցի ի հայ բառ» և ապա՝ «Եւ յազագս այսորիկ յօժարեցի... առնել զգիրքս զայս ի հոռոմ և յարապիկ և ի պարսիկ գրենաց, բստ իմոյ կարողութեանս և շնորհի»¹:

Պարզ տեսնում ենք, որ տաղանդավոր Հեղինակը, որի աշխատությունը վազուց ի վեր արժանի տեղ է գրավել բժշկագիտության պատմության մեջ, իր կատարած գործը Համեստորեն «թարգմանություն» է կոչում:

Այդպես է վարվել նաև Ամիրդովլաթը: Բարձր գնահատելով Ամիրդովլաթի կատարած տաժանակիր աշխատանքը «Անգիտաց անպետի» նման էնցիլուգիկի գործ ստեղծելու ժամանակ, այդ գործի հրատարակիլ Կ. Բասմաջյանը գրել է. «Եվ սակայն Ամասիացին անպատճեն չի համարեր իրեն՝ ինքինքն համեստորեն անվանել հասարակ «թարգմանող» մը, «ժողովող» մը, պարզ «զրող» մը, և կամ «շինող» մը»²:

Ավելին, Ամիրդովլաթի ժամանակակիցներից ոմանք ևս նրան «թարգմանող» կոչումն էին տալիս, այդ բառի տակ, անշուշտ, զնելով ավելի խոր (ամեկնարանող», «պարզարանող» ևն) բովանդակություն: Այսպես, «Անգիտաց անպետի» լոնդոնյան ձեռագրի վերջում կա 1496 թ. կատարված համառոտ մի գրանցում. «Փոխեցաւ ի Քրիստոս Ամիրդովլաթ բժիշկն բարգմանող գրոց, ի թվ. Զիե (=1496), զեկ[տեմբերի] թ. (8), աւրն Հինգշարթի»:

Այս պարզաբանումից հետո զգալի շափով Հեշտանում է № 415 ձեռագրի հիշատակարանից վերը մեջը երված հատվածի մեկնարանումը: Անդրադառնաւով նրան, գալիս ենք այն եղբակացության, որ Հիշատակարանում «թարգմանող» կոչված Գրիգորիսը եղել է հենց մեծարժեք Բժշկարանի Հեղինակը, իսկ Մարգարե վարդապետը՝ Հեղինակի ցուցմունքներով արտադրել է Բժշկարանի այն օրինակը, որը եղել է № 415 ձեռագրի գրիշ տեր Հակոբի ձեռքի տակ:

Իր պաղափարի ընդօրինակող Մարգարե վարդապետին տեր Հակոբը կոչում է «Համայշիրակ Եղբայրն մերը: Եթե բառացի հասկանանք այդ արտահայտու-

¹ «Մխիթարայ բժշկապետի Հերացւոյ, Զերմանց մխիթարութիւն», Վենետիկ, 1832:

² «Ամիրդովլաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց անպետ կամ բառարան բժշկական նիւթոց», ի լոյս էած Կ. Յ. Բասմաջյան, Վենետիկ, 1927, Յառաջարան հրատարակչին, էջ Ժ-Բ.

թյունը («Համշշիրակ»—նշանակում է սննդակից), պետք է կարծենք, որ Մարդարե վարդապետը, ուստի և Բժշկարանի հեղինակ Գրիգորիսը, զրիշ տեր Հակոբի հաստկակից կամ դոնե ավագ ժամանակակից մարդիկ են եղել։ Մենք, սակայն, դժվարանում ենք տեր Հակոբի բոլոր խոսքերին մեծ արժեք վերագրել, նկատի ունենալով նրա գրադիտության ոչ բարձր աստիճանը, ուստի մեծ վերապահությամբ միայն Բժշկարանի հեղինակին 15-րդ դարի գործիշ համարիլով, հույս ունենք, որ հետագայում կհայտնաբերվեն նոր տվյալներ նրա ապրած ժամանակաշրջանը ճշտելու համար։

Որ Ն 415 ձեռագրի Բժշկարանը հայ հեղինակի գործ է և ո՛չ թարգմանություն, այդ պարզվում է նաև Բժշկարանի մանրազնին և ուշադիր քննությամբ։

Հեղինակն իր աշխատության 144ա—158ր էջերում քննության է առնում սովորակիշ հիվանդությունների («ջերմերի») առաջացման պատճառները և տալիս նրանց կլինիկական պատկերը բնորոշող սիմպտոմատոլոգիայի նկարագրությունները։

Աշխատության այդ բաժինը, հեղինակի իսկ վկայությամբ, շարադրված է այնպես, ինչպես «ասացին առաջին իմաստունքն և բժշկապետքն»։ Արդ մեղ հաջողվեց պարզել, որ մեր հեղինակի ակնարկած իմաստունների ու բժշկապետների աշխատություններից ամենակարևորը եղել է հայ բժշկապետ Մխիթար Հերացու «Ձերմանց Մխիթարութիւն»-ը։ Առանց վարանման կարելի է ասել, որ Բժշկարանի այս բաժինը մասամբ կազմված է Հերացու աշխատություններից արված գրեթե բառացի բաղվածքներով, մասամբ էլ վերաշարադրություն է Հերացու աշխատության համապատասխան մասերի։

Համոզվելու համար այս բանում զուգահեռաբար ծանոթանանք Միւ։ Հերացու աշխատության և քննարկվող Բժշկարանի միմյանց համապատասխանող հատվածներից մի քանիսին։

Միւ. Հերացի, Պատմութիւն նախագիտուրեան վասն ամենայն ցեղ բորբսային ջերմերոյն ուրիշ, ուրիշ», (գլ. ի՞ն, էջ 57—58):

«...Եւ այլ գիտացիր՝ որ ամէն մէկ ի յայս շորիցս բաժանին և այլցեղ շերմեր. զերդ որ արեան շերմն բաժանի ի յերեք ցեղ։ Մէկն այն է՝ որ իւր տարութիւն հանապաղ միացեղ լինի յառաջմէ մինչև ի վճարն և զայդ շերմդ անուանեալ են հաւասար, զի այն՝ որ բորբսած լինի յարենէն, և այն՝ որ շէ բորբսած, հաւասար լինին և միաշաք։

...Ապա այն շերմն, որ ի յայլնիւթերոյն ի բորբսելոյն լինի, բաժանին ընդ երկու ցեղ։ Մէկն այն է՝ որ ի յար լինի տարութիւն և առանց նոպայի, և մէկայլն այն է՝ որ նուպայ ունի և ժամանակ, զերդ որ յառաջդ ասացաք. և երբ այն նիւթն՝ որ ի ներքս ի յերակոն լինի,

Պետ. Մատենադարան, Զեռ. Ն 415, էջ 148ա—148ր («Դուռն երկրորդ, վասն չերմանցն, որ բնծայի ի բորբու մաղձերոյն և նշանաց նոցա»):

«...Եւ ամէն ազգի յայս Դ. (4) ջերմանցս բաժանին և յայլ ազգերսն, զոր ասացաք ի յառաջն վասն չերմանցն, որ ի բորբու արենէ լինի. և ինքն երեք ազդ է, և կայ ազդ մի ի յայս շերմանցս, որ ի գալ շերմանն յառաջին պահէն մինչև ի վերջն Ա. (մէկ) կերպիւ կենայ, և ասեն իւր հաւասար, զի այս շերմս, որշափ և բորբոսն է այն շաքն հատնի, զի որշաք, որ արին բորբսելու է հատնի՝ նայ շերմն հատաւ։

...Եւ այլ շերմք, որ են ի յայս մաղձերու բորբոսէս ամէն Ա. (մէկն) ի նոցանէ բաժանի յերկու ազդ և մինն ի յերկուդ է, և միշտ լինի անհանդարութ։ Եւ երկրորդն

և բորբոսի, նա ընծայի իւրմէն այն շերմն, որ ի յար լինի՝ իւր տաքութիւն և առանց նոպայի: Ապա թէ այն նիւթն որ ցդրուց երակացն լինի՝ բորբոսի, նա ընծայի իւրմէն շերմն՝ որ նոպայ ունի և ժամ:

Եւ վասն այդ պատճառանացդ եղաւ, որ յարեան շերմն ի յար և առանց նուպայի լինի. զի արիւնն ցներքսէ երակացըն լինի: Եւ երբ ի յարենէն մասն ինչ բորբոսի, նա իւր տաքութիւնն հաւասար ի յամէնն հասանի. ապա մնայ այն շերմըն ի յար մինչև վճարի այնշաքսն՝ որ բորբոսած լինի, և կամ եփի, և կամ երկուքն հասանին՝ որ եփի և վճարի...»:

Մխ. Հերացի, Էջ 90—91

«Մէկն այն իրուին են՝ որ բնութեամբ լինին, զերդ հիւանդին խառնուածն՝ որ տաք և չոր լինի, և մաղձն իւր խառնուածոցն յաղթեալ լինի, և տարօքն ժանուկ լինի, և ժամն ամառն լինի, և օդն տաք և չորացին լինի:

Եւ երկրորդ նշաննին այն իրուին լինին՝ որ չէն բնութեամբ. զերդ որ հիւանդն ի յառաջն կերակրեալ լինի տաք և չորացին կերակուր, նոյնպէս և ըմպելիքն տաք և չորացին լինի խմել, և շատ հոգս լինի տարել կամ տքնութիւն, կամ դատել լինի շատ, կամ շատ ժամանակ ի պաք է կեցել, և ընդ ցերեկոյ, և որոյ արուեստն զերդ դարրնութիւն լինի և կամ ապիկեգործութիւն, կամ այլ արուեստ՝ որ ի կրակի մօտ լինի. զի այս ամէնայն իրուիս և իւրեանց նմանիքն տաքցնեն զմարմինն և չորացնեն, և խարտեշ մաղձն ընծայեն:

Իսկ երրորդ նշաննին այն իրուին լինի՝ որ ի դուրս են ի բնութենէն, զերդ որ հետ շերմանն շարժումն լինի մարմինն և սարսափէ, և լինի որ խոթխոթի մարմինն, զերդ որ փշով խոթխեն և ասխով, և ունենայ այրեաց վասն մաղձին սրութեան և տաքութեան...»:

Սահմանափակվենք մեջ բերածով, նշելով որ Բժշկարանում կան նաև այլ էշեր ու հատվածներ, որոնք բովանդակության, նյութի հաջորդականության և

կայ, որ զկսանի և կայ ժամ որ հատնի, որպէս յառաջդ յիշեցաք: Իսկ մաղձ որ ի յերակըն լինի և շարժողականն և կամ ի յանշարժան, և բորբոսէ՝ նայ իւր մէջն շերմն ընծայի անխափան: Եւ թէ արտաքոյ երակացի: բորբոսէ, նայ ընծայի շերմն որ ի ժմէ ի ժամ գայ:

Եւ վասն այս պատճառացն է արիւնին շերմն հանապաղ, զի արիւնն ի ներսէ երակացն է, որ են շարժողականք և անշարժք, նայ երբ ի յարենէն բաժանին մի բորբոսէ՝ իւր բորբոսին տաքութին տաքցնէ զայլ արիւնն և բովանդակ հաւասարի ի վերայ ամէն արեանն, և բորբոքէ զմարմինն հաւասար վասն այն, որ անուանի տայիմէ, որ անուանի հաւասար հանապաղ և մինչ ի յայն կենայ տաքութիւն, մինչ որ հատցնէ զբորբոսեալ արիւնն և կամ եփէ, և կամ յիստկէ...»:

Ն: 415, ձեռ. Բժշկարան, Էջ 152ա

«...որ բնութենէ լինի այս է, որ լինի հիւանդն տաք բնութեան և չոր, և իւր ընծայիլն ի խարտեշ մաղձէ լինի, և լինի մանկութեան ժամանակին, և յեղանակս ամառային և հոգմն լինի տաք և չոր, և կամ հասնի մարդոյն տըրտմութիւն, կամ տքնութիւն, կամ աշխատանք յոլով, և կամ ի յոլով պահոց լինի, իւր արուեստն հուր, զերդ դարրին կամ խարազ (հացագործ), վասն զի այս պատճառնիս տաքցնեն զմարմինն և ցամաքեցնեն և տան ընծայիլ խարտեշ մաղձին: Եւ կան որ լինին ի յայն պատճառոցն, որ արտաքոյ մարմնոյն են և ի բնութենէ և այս են, որ ի հետ շերմանն շարժումն լինի մարմինն և սարսափէ, և լինի որ խոթխոթի մարմինն, զերդ որ փշով խոթխեն և ասխով, և ունենայ այրեաց վասն մաղձին սրութեան և տաքութեան...»:

շարադրման ձևի տեսակետից մեծ ընդհանրություններ ունեն Մխ. Հերացու աշխատության հետ: Արդ, ինչո՞վ են բացատրվում այդ ընդհանրությունները: Մեր հեղինակները միմյանցից անկախ օգտվել են մի այլ — արարերեն աղբյուրից, թե՝ նրանցից մեկն օգտվել է մյուսից: Այս հարցի պատասխանը տրքում է առանց մեծ դժվարության:

Մի շարք ուսումնասիրողներ (Թորգոմյան, Ferren, Seidel, Հովհաննիսյան, Մելիք-Փարսաղանյան) հանդել են եղբակացության, ոռ Մխ. Հերացին շերմերի էտիոպաթոգենեզի հարցում առաջ է քաշել նոր ու օրիղինալ տեսություն: Ըստ այդ տեսության, շերմերն առաջանում են արյան, լորձի և օրդանիզմի այլ հեղումների բարբոսումից, որի հետևանքով մարմնի մեջ առաջանում է քնական աաքությունից զատ օտար ու հիվանդագին տաքություն:

Մանրամասնորեն անդրադառնալով Հերացու ռացիոնալ այս կոնցեպցիային պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանը զրել է. «Եթե Զայդելը կանդ առնելով այս հարցի վրա, ասաց որ ինքը չի ցանկանում մեծարել Մխիթարին համարելով նրան բակտերիոլոգիայի նախակարապետը, ասկա օրյեկտիվ ու անվիճելի փաստ է այն, որ մինչ-բակտերիոլոգիական էրայի բժիշկներից և ոչ մեկը ինֆեկցիոն պրոցեսի արտահայտման համար չի օգտագործել ճշմարտությանն այնքան մոտ տերմին, ինչպես այդ արել է Մխիթար Հերացին»¹:

Չուզահեռաբար մեջ բերված հատվածներից և ամբողջ Բժշկարանի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մեր հեղինակը իր գործունեության ընթացքում առաջնորդվել է Հերացու բարբոսային շերմերի կոնցեպցիայով և առանց վերապահության ընդունել է այն:

Որ քննարկվող Բժշկարանի հեղինակը եղել է Հայ՝ ապացուցվում է նաև այլ փաստերով: Մանոթանանք դրանցից կարևորների հետ:

Հանդուցյալ Գ. Հարությունյանը իր գոկտորական դիսերտացիայում եկել է այն եղբակացության, որ «Նա (աշխատության հեղինակը) փորի խոռոշի և կանաց միզասեռական օրգանների անատոմիայի վերաբերյալ հանդես է բերել ծանրակշիռ գիտելիքներ, որոնք հատուկ չեն արարական բժիշկներին, քանի որ մահմեղական նամակրամ կրոնական օրենքը արգելում էր տղամարդ բժիշկներին մոտենալ կնոջը, քննել նրան, ինչպես նաև կատարել դիահերձումներ»²:

Այդ իսկ պատճառով, նշել է Գ. Հարությունյանը, արարական բժշկագիտությունը, ինչպես մանկաբարձության ու զինեկոլոգիայի, այնպես էլ անտառմիայի ու ֆիզիոլոգիայի բնագավառում շկարողացավ հասնել հին աշխարհի բժշկագիտության մակարդակին: Հայ բժիշկները, տվյալ դիսլքում քննության ենթակա բժշկարանի հեղինակը, անատոմիայի ու ֆիզիոլոգիայի բնագավառում ավելի լայն մտահորիզոն են ունեցել, արտահայտել են շատ ավելի ռացիոնալ ու առաջադիմական հայացքներ, քան նույն էպոխայի արար բժիշկները: Եվ այդ բացատրվում է այն իրողությամբ, որ ինչպես ապացուցվեց վերջիրս՝ Հայ բժիշկները կատարում էին մահվան դատապարտված ոճրագործների

¹ Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, ч. II, Ереван, 1946, стр. 121.

² Г. Г. Арутюнян, Акушерство и гинекология в Армении с древних времен до советского периода (докторская диссертация), 1952, стр. 179 (машинопись).

³ Լ. Խաչիկյան, Դիահերձումները հին Հայաստանում (Հայել. ՍՍՀ ԳԱ համարկական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1947, № 4, էջ 83—90):

կենդանահատումներ (vivisection), ուստի ավելի լայն հնարավորություն ունեին ուսումնասիրելու մարդու անառողջան ու ֆիզիոլոգիան¹:

Հայտնի է, որ արարերեն և արարերենից թարգմանված բժշկարաններում բժշկական բառ-տերմինները անխտիր լինում են արարերեն. նույնիսկ հունական ծագում ունեցող բառ-տերմինները և անտիկ շրջանի նշանավոր բժիշկների անունները վերօնիշյալ աղբյուրներում տառադարձված են լինում արարերենին հատուկ հնչյունափոխությամբ ու աղավաղումներով:

Մեր բժշկարանի հեղինակը, սակայն, տասնյակ բառ-տերմիններ է գործածում հունարենին և լատիներենին հարազատ տառադարձությամբ: Այս հանգամանքը կարևոր մի կովան է հօդուտ այն ենթազրության, որ նա տեղյակ է եղել այդ լեզուներով գոյություն ունեցող բժշկական գրականությանը և լայնորեն օգտագործել է անտիկ շրջանի նշանավոր բժիշկների աշխատությունները:

Հունարենից ու լատիներենից փոխառնված բառ-տերմիններից նշենք հետելյալները՝ անկիկն, ապուսյիսպայ, ատաւրոս, դիապետիս, դիսենթերիս, էֆրայտիս, իլայուս, լիթրուդաւս, կամաւ, պասզիլուս, պուզիմուս, ռամատիս, սիրուտրին, ֆիխուսիուս, ֆոանիտիս և այլն:

Մեր հեղինակը գրում է շարունակ՝ Գալիանոս, Դիոսկորոս, Պաւոս, Ռուֆիս (տե՛ս, օրինակ, ձեռագիր № 415, էջ 172ր, 173ա, 178ր, 190ա) և ու ճալիանուս կամ Գեղինոս, Յլուս և Բոուֆուս, ինչպես գրում էին արարերերը և արարական տերմինները պահպանող այլապդի բժիշկները:

Այս կարգի փաստերը, որոնց թիվը կարելի է բազմապատկել, անտարակույս, վկայում են այն մասին, որ քննարկման ենթակա Բժշկարանը թարգմանություն չէ արարերենից. ավելին՝ նրա հայ հեղինակը ձգտել է ամենուրեք գործածել զուտ հայկական բառ-տերմիններ, դրանով իսկ տարրերվելով միջնադարյան հայ բժշկության մի շարք այլ ներկայացուցիչներից, որոնք հետեւլով իրենց ժամանակի տրադիցիային, առատորեն օգտվել են արարական տերմինուղիւայից, արարերենի միջնորդությամբ օգտագործելով նաև հունարեն ու լատիներեն ծագում ունեցող բառ-տերմինները:

Ավարտելով մեր հաղորդումը Փետ. Մատենադարանի № 415 ձեռագիր Բժշկարանի մասին, ամփոփում ենք ստացված արդյունքները այսպես՝

1. «Քննութիւն ընութեան մարդուս և նորին զանազան կրից և պատճառանց հիւանդութեան» բազմարովանդակ ու մեծարմեք Բժշկարանը հայ հեղինակի գործ է:

2. Հավանաբար նրա հեղինակն է ձեռագրի հիշատակարանի մեջ «թարգմանող» կոչված Գրիգորիսը, որն իր արժանի տեղն է գրավելու հայ միջնադարյան մշակույթի պատմության մեջ:

3. Գրիգորիսն ապրել է Մխիթար Հերացուց հետո (օգտագործել է «Զերմանց մխիթարութիւն»-ը) և Արիստակես կաթողիկոսից (1465—1473) տուած (ձեռագիրն ընդօրինակված է Արիստակեսի կաթողիկոսության տարիներին), զուցել 14-րդ դարի վերջերին:

¹ А. С. К цоян, Физиологические воззрения армян-врачей в эпоху расцвета феодальных отношений (отдельный оттиск из „Известий“ АН АрмССР, биолог. и сельскохозяйств. науки, том X, № 5, 1957).